

ЗМІСТ

Розділ перший. АФІНА	5
<i>Знайомство з розумом молюска</i>	
Розділ другий. ОКТАВІЯ	37
<i>Цього не має відбуватися: відчуття болю на смак, риб'ячі сни</i>	
Розділ третій. КАЛІ	71
<i>Братство риб</i>	
Розділ четвертий. ЯЙЦЯ.	106
<i>Початок, кінець і перевтілення</i>	
Розділ п'ятий. ПЕРЕТВОРЕННЯ	141
<i>Мистецтво дихати в океані</i>	
Розділ шостий. ВИХІД	174
<i>Свобода, прагнення та втеча</i>	
Розділ сьомий. КАРМА	203
<i>Вибір, доля та любов</i>	
Розділ восьмий. СВІДОМІСТЬ	237
<i>Думати, відчувати, знати</i>	
Слово подяки	273
Вибрана бібліографія	275
Алфавітний покажчик	280
Про авторку.	287

~ Розділ перший ~

АФІНА

Знайомство з розумом молюска

Одного на рідкість теплого дня в середині березня, коли в Нью-Гемпширі саме танув сніг, я поїхала до Бостона. Люди в місті неквапливо прогулювалися набережною в порту, а хтось просто сидів собі на лавці, лижучи морозиво. Натомість я втекла від благословенних сонячних променів у вогке, тьмяне святилище океанаріума «Нью-Інгленд». Там у мене було призначене побачення з гігантським восьминогом¹.

На той час мені було відомо про восьминогів зовсім небагато; я навіть не здогадувалася, що правильна форма множини від їхньої наукової назви *octopus* — зовсім не *octopi*, як я завжди собі думала (виявляється, латинське закінчення *-i* не можна вживати зі словами, запозиченими з грецької мови, до яких належить і слово *octopus*). Але те, що я все-таки знала, надзвичайно інтригувало мене. Лише уявіть собі: ця тварина отруйна, як змія, має дзьоб, як у папуги, а ще плюється чорнилом, наче старомодна ручка. Восьминіг може важити стільки ж, скільки й людина, і виростати до розмірів автомобіля — і водночас він може протискати своє мішкувате, безхребетне тіло крізь отвір завбільшки з апельсин. Восьминоги можуть змінювати

¹ Мається на увазі не розмір восьминога, а його вид — восьминіг гігантський (англ. *Giant Pacific Octopus*).— Тут і далі примітки перекладача.

колір та форму свого тіла. Вони відчують смак шкірою. А ще я читала, що восьминоги розумні — і це було найцікавіше. Тож тепер ви можете зрозуміти, як мало досвіду в мене тоді було; подібно до багатьох відвідувачів океанаріумів, які приходять подивитися на восьминогів, мені здавалося, що об'єкт мого спостереження з не меншою цікавістю розглядав мене.

Але хіба це було можливо? Важко знайти істоту, що була б настільки не схожа на людину, як восьминіг. Їхні тіла дуже відрізняються від наших за своєю будовою. Наше тіло влаштоване так: спершу голова, тоді тулуб, а тоді кінцівки. Натомість у восьминогів усе по-іншому: спершу тіло, тоді голова, а тоді — кінцівки. Їхній рот розташований під пахвами — або ж, якщо ви більше схильні прирівнювати їхні щупальці до наших нижніх кінцівок, між ніг. Вони дихають водою. Їхні мацаки вкриті присосками, якими восьминоги вправно користуються для того, аби щось схопити; такої структури не знайдеш у жодного ссавця.

Водночас восьминоги не лише перебувають по той бік усезагального поділу, який відділяє хребетних тварин, як-от ссавців, рептилій, амфібій та риб від усіх інших істот; навіть усередині групи безхребетних вони входять до типу Молюски, а значить, перебувають в одному товаристві зі слимаками, равликами та двостулковими молюсками, які не надто вирізняються своїми інтелектуальними здібностями. У двостулкових молюсків навіть мозку немає.

Понад пів мільярда років тому еволюційні гілки восьминогів та людей розділилися. І мені було дуже цікаво дізнатися: чи можемо ми налагодити зв'язок із розумом, що перебуває по той бік цього поділу? Для нас, людей, восьминоги видаються представниками великої таємниці Інакшості. Вони здаються нам цілковито чужими — і втім, їхній світ, океан, охоплює значно більшу частину планети Земля, аніж суходіл (океан займає 70% її поверхні та більш ніж 90% її простору, придатного для проживання живих істот). Більша частина тварин на цій планеті живе в океані. І більшість із них — безхребетні. Мені хотілося познайомитись із восьминогом. Мені хотілося доторкнутися до альтернативної дійсності. Мені хотілося дослідити інакший

тип свідомості — якщо, звісно, таке можливо. Хотілося зрозуміти: як це — бути восьминогом? Чи схоже це бодай трохи на те, як бути людиною? І чи можливо це взагалі дізнатися?

Тож коли в передпокої океанаріума мене зустрів директор зі зв'язків із громадськістю та запропонував познайомити з восьминогом на ім'я Афіна, я почувалася почесною гостею в цілковито інакшому світі. Однак насправді того дня я почала відкривати для себе ніщо інше, як власну, рідну блакитну планету — надзвичайно дивний, приголомшливий, чудесний світ; місце, у якому я, проживши на цій землі пів століття й присвятивши більшу частину цього часу вивченню природи, нарешті почуватимусь як удома.

Доглядача, що відкриває та закриває кришку акваріума Афіни, немає на місці. Мое серце стискається; не кожен може відкривати акваріум із восьминогом — і на те є поважні причини. Гігантський восьминіг — найбільший із усіх видів восьминогів, яких у світі налічується близько 250, — може легко взяти гору над людиною. Лише одним своїм присоском дорослий самець восьминога може підняти масу у 30 фунтів¹ — а таких присосків у гігантського тихоокеанського восьминога налічується аж 1600. Кусаючи, восьминіг впорскує в тіло жертви нейротоксичну отруту, не кажучи вже про слину, здатну роз'їдати тканини організму. І найгірше — восьминіг може скористатися можливістю і втекти з акваріума; а восьминіг-утікач — це велика проблема як для самого восьминога, так і для всього океанаріума.

На щастя, мені зголосився допомогти інший працівник океанаріума на ім'я Скотт Дауд. Цей кремезний сорокарічний чолов'яга із сивою бородою та сьйніми блакитними очима працює на посаді старшого акваріуміста в галереї «Фрешвотер», розташованій по сусідству з галереєю «Колд марін», де живе Афіна. Уперше він побував в океанаріумі на його відкритті 20 липня 1969 року, ще коли був дитиною і носив підгузки — і з того часу звідти майже не виходив. Чи не кожному тварину в океанаріумі він знає особисто.

¹ Приблизно 13 кг.

— Афіні приблизно два з половиною роки. Важить вона близько 40 фунтів¹,— пояснює Скотт, підіймаючи важку кришку її акваріума.

Я піднімаюсь трьома сходами невеличкої пересувної драбинки та перехиливаюся через край акваріума. Довжина її тіла — приблизно п'ять футів². За розміром її голова (говорячи «голова», я маю на увазі як власне голову, так і мантию, тобто тіло, оскільки саме там ми, ссавці, зазвичай звикли бачити голову у тварин) десь така сама, як невеличкий кавун.

— Чи принаймні як диня,— додає Скотт.— Коли вона тільки з'явилась у нас, її голова була не більша за грейпфрут.

Гігантський восьминіг має один із найшвидших темпів зростання серед усіх тварин на планеті. Вилуплюючись із яйця завбільшки з рисове зернятко, особини цього виду можуть за три роки стати довгими та важкими за людину.

Поки Скотт підпірав кришку акваріума, щоб та не зачинилася, Афіна повільно виплила з дальнього кутка свого помешкання об'ємом у 560 галонів³, щоб уважніше нас розглянути. Тримаючись двома щупальцями за стінки кутка, вона розгортає решту шість і випливає на поверхню. Усе її тіло стає червоним від збудження. Білі присоски на щупальцях спрямовані вгору, наче людська долоня, простягнута для рукостискання.

— Можна мені до неї торкнутися? — питаю я.

— Звісно,— відповідає Скотт. Я знімаю годинник, розмотую шарф, закакую рукави і занурюю обидві руки по лікті в приголомшливо холодну, лише сорок сім градусів за Фаренгейтом⁴, воду.

Її звивисті драглисті мацаки виринають із води, тягнучись до моїх рук,— і ось уже я відчуваю на обох своїх долонях та передпліччях посмокування десятків м'яких, допитливих присосків.

Таке сподобається не кожному. Скажімо, натураліст і дослідник Вільям Бібі стверджував, що дотик до восьминога для нього — щось українськ відразливе. Він зізнавався: «Мені завжди доводиться переси-

лювати себе, перш ніж я змушу свої руки зробити те, що необхідно, та взятися за щупальце восьминога». Віктор Гюґо і собі вбачав у дотику до восьминога справдешній жах, що тягне за собою звершення неминучого фатуму. У романі «Трудівники моря» він писав так: «Примара може лиш переслідувати людину; тигр — лише пожерти її. Та жахлива риба-диявол висмоктує з людини всі життєві соки. Людські м'язи опухають, кожне волокно тіла спотворюється, шкіра тріскається від тиску огидних мацаків, кров цебенить назовні, утворюючи страхітливе місиво з лімфою чудовиська, що присмоктується до жертви незліченними відразливими пащами...» Страх перед восьминогами ховається в найглибших куточках людської свідомості. «Жодна інша істота не вбиває людей у воді з такою жорстокістю,— писав близько 79 року н. е. Пліній Старший у своєму творі «Природнича історія».— Цей звір обвивається навколо людини, обліплює своїми присосками й роздирає її тіло на шматки...»

Але присоски Афіни присмоктовуються до моїх рук обережно, хоча й настійливо. Вони засмоктують шкіру, наче поцілунок якоїсь позаземної істоти. Її голова розміром із диньку вигулькує на поверхню, а ліве око (між іншим, так само, як у кожної людини є «головна» рука, у кожного восьминога є «головне» око) обертається в очниці, намагаючись перехопити мій погляд: чорна зіниця-риска в центрі перламутрової кулі. Вираз її очей нагадує мені вираз індуїстських богів та богинь на малюнках: незворушний, усезнаючий, переповнений мудрості та спрямований кудись поза межі часу.

— Вона дивиться просто на вас,— каже Скотт.

Не відводячи погляду від її мерехтливих очей, я інстинктивно простягаю руку, щоб торкнутися її голови. «Пружне, мов шкіра, жорстке, мов сталь, холодне, мов ніч» — так описував тіло восьминога Гюґо; та, на мій подив, її голова на дотик шовковиста й пухкіша, ніж заварний крем. Її шия вкривається рубіновими й срібними цятками — мовби відображення нічного неба в темно-червоному морі. Коли я гладжу Афіну, її шкіра біліє під моїми кінчиками пальців. Білий колір свідчить про те, що восьминіг почувається розслаблено; а, скажімо, у каракатиць, близьких родичів восьминогів, самиці

¹ Близько 18 кг.

² Приблизно 1,5 м.

³ 2120 л.

⁴ 8,33 градуси за Цельсієм.

стають білими, коли натрапляють на іншу каракатицю-самицю, істоту, із якою їм не доводиться битися і від якої не треба тікати.

Насправді цілком імовірно, що Афіна розуміє: я — жінка. Організм самиць восьминогів, так само, як і жіночий організм, виробляє естроген; і, можливо, вона здатна відчутти на смак і розпізнавати цей гормон у мені. Відчуттям смаку у восьминогів наділене все тіло, однак найкраще це чуття розвинене в їхніх присосках. Щупальці Афіни надзвичайно ніжно обіймають мене. Вона водночас торкається моєї шкіри й пробує її на смак — а разом із нею, цілком можливо, ще й м'язи, кістки й кров під шкірою. І хоча ми щойно зустрілися вперше, Афіна вже знає мене краще, аніж будь-яка жива істота до неї.

Складається враження, що я викликаю в неї не менший інтерес, аніж вона в мене. Поступово вона змінює захват моєї руки і використовує замість менших, зовнішніх присосків на кінцях своїх щупалець більші, сильніші, розташовані ближче до її голови. Тепер я стою на пересувній драбинці, зігнувши тіло під прямим кутом, наче наполовину розгорнута книжка. Я усвідомлюю, що відбувається: вона впевнено затягує мене до свого акваріума.

І я б із величезною радістю пішла з нею — та, на жаль, не можу. Її лігво в акваріумі розташоване під кам'янистим виступом, куди сама вона може легко просочитися, але мені з моїми кістками та кінцівками годі про це й думати. Якби я стала в її акваріумі на повен зріст, вода сягала б мені до грудей; але Афіна затягує мене у воду головою вниз, тож мені б дуже скоро далася взнаки нестача повітря, такого необхідного для моїх легень. Я питаю Скотта, чи можу я спробувати звільнитися від неї, і він обережно рознімає нас. Присоски на щупальцях Афіни тихо цмокають, наче крихітні вантузи, відліплюючись від моєї шкіри.

— Восьминіг?! Це ж чудовисько, хіба ні? — тривожно запитала моя подруга Джоді Сімпсон, коли ми вдвох вигулювали собак наступного дня.— Тобі не було страшно?

І в цьому її запитанні звучала не стільки необізнаність щодо світу природи, скільки глибоке знання західної культури.

Страх перед велетенськими восьминогами та їхніми родичами, гігантськими кальмарами, був натхненням для найрізноманітніших форм західного мистецтва: від ісландських легенд XIII століття до американських кінофільмів XX століття. Прототипом велетенського «Хафгуфи», що «ковтає людей, кораблі, китів, і все, до чого лише може дістатися» в давньоісландській «Сазі про Одда Стрілу», безперечно слугував якийсь молюск із щупальцями; а сам він, своєю чергою, став прототипом міфу про Кракена. Розповіді французьких моряків про гігантських восьминогів, що нападали на їхні кораблі біля берегів Анголи, стали основою для одного з найдовговічніших зображень восьминога в сучасній історії, яке й досі витатуують на передпліччях моряки — культовий чорний малюнок дослідника молюсків П'єра Дені де Монфора 1801 року, на якому зображений посталий з океану величезний восьминіг, що здоровезними кільцями своїх щупалець до самих вершечків обвиває три щогли шхуни. Сам дослідник говорив про існування щонайменше двох видів гігантських восьминогів, один із яких, згідно з його висновками, однозначно був винний у таємничому зникненні мінімум десяти британських військових кораблів однієї ночі 1782 року. (Згодом один із моряків, які вижили, розповів, що насправді кораблі потопив ураган, і цим прилюдно осоромив де Монфора.)

У 1830 році Альфред Теннісон видав сонет про жахливого восьминога, чий «Відростки, незліченні й величезні, / Враз розсікають зелень океанську». І звісно ж, восьминіг стає найзаклятішим ворогом героїв науково-фантастичного роману Жюль Верна 1870 року «Двадцять тисяч лье під водою». І хоча в однойменному фільмі 1954 року восьминога змінили на гігантського кальмара, Джон Вільямсон, оператор, що знімав підводні сцени фільму 1916 року, так описував головного лиходія оригінальної версії роману: «Акули-людожери, гігантські мурени з отруйними іклами, баракуди-убивці — усі вони видаються цілком безпечними, невинними та навіть привабливими в порівнянні з восьминогом. Жодними словами не можна точно передати те відчуття відрази й жаху, коли з якогось темного й таємничого лігва в тебе втуплюються велетенські вось-

миногові очі, що не мають повік... Здається, сама душа тоді від їхнього погляду йде у п'яти, а чоло відразу ж вкривається краплями холодного поту».

Рішуче налаштована захистити восьминога проти століть злісних наклепницьких звинувачень, я відповіла подрузі: «Чудовиська? Зовсім ні!» Словникові визначення слова «чудовисько» завжди містять слова «величезний», «потворний» та «страшний». Натомість мені Афіна видалася красивою та лагідною, наче янгол. І навіть слово «величезний» стає спірним, коли мова заходить про восьминогів. Навіть найбільший їхній вид, гігантський восьминіг, вже не такий великий, як був колись. Можливо, колись і справді існував восьминіг із розмахом щупалець понад 150 футів¹. Однак найбільший восьминіг, зареєстрований у «Книзі рекордів Гіннеса» важив лише 300 фунтів² і мав розмах щупалець у 32 фути³. У 1945 році біля узбережжя Санта-Барбари, що в штаті Каліфорнія, був спійманий ще важчий восьминіг, який, згідно з повідомленнями очевидців, важив 402 фунти⁴; та, на превелике розчарування, фотографія створіння поряд із людиною, зроблена для порівняння розміру, показувала, що розмах його щупалець сягав 20–22 фути⁵. Та навіть ці сучасні велетні заледве можуть зрівнятися зі своїми близькими родичами-моллюсками, гігантськими кальмарами. Нещодавно виловлена особина цього виду, яку спіймав неподалік від берегів Антарктиди новозеландський рибальський човен, важила понад тисячу фунтів⁶ та сягала більш ніж тридцять футів⁷ у довжину. Сучасні любителі чудовиськ скаржаться на те, що, як видно, усіх найбільших восьминогів повилловлювали понад пів століття тому.

Джоді дуже скептично поставилася до мого опису грації, делікатності та дружніх намірів Афіни. Будь-яке велике слизьке головоноге створіння її свідомість одразу ж зараховувала до чудовиськ.

¹ Близько 45 м.

² Приблизно 135 кг.

³ Трохи менше за 10 м.

⁴ Близько 182 кг.

⁵ 6–6,7 м.

⁶ Понад 450 кг.

⁷ Тобто понад 9 м.

— Ну,— поступилася я, змінюючи тактику,— бути чудовиськом — це не обов'язково погано.

Я завжди плекала в собі певне захоплення чудовиськами. Навіть у дитинстві я вболівала за Годзіллу та Кінг-Конґа, а не за людей, що намагалися вбити їх. Мені видавалося, що роздратування цих чудовиськ було цілком обґрунтованим. Нікому б не сподобалося, якби його пробудив від сну ядерний вибух — тож я й не дивувалася з того, що Годзілла був не в гуморі; що ж до Кінг-Конґа, то навряд чи хтось із чоловіків засуджуватиме його за потяг до красуні Фей Рей. (Хоча своїми криками вона б урешті відлякала будь-кого менш терплячого, ніж горила.)

Якщо подивитися на речі з точки зору цих чудовиськ, кожна їхня дія була цілковито логічною. Уся складність полягала лиш у тому, щоб навчитися думати як чудовиська.

Після того як нас розняли, Афіна попливла назад до свого лігва, а я, похитуючись, спустилася вниз трьома сходинками пересувної драбинки. Якусь мить я постояла на місці, у мене мало не паморочилось у голові, я заледве перевела дух. Я тоді спромоглася сказати лише одне:

— Овва.

— Дуже незвично, що вона дала вам торкнутися своєї голови,— зауважив Скотт.— Я був здивований.

Він розповів мені, що попередні два восьминоги, що жили тут,— Трумен, а до нього Джордж,— подавали відвідувачам лише щупальці, але не голову.

Особливо дивною поведінка Афіни видавалася, беручи до уваги її характер. Трумен і Джордж були дуже спокійними восьминогами; натомість Афіна цілком заслужила своє ім'я — ім'я грецької богині війни. Як для восьминога, вона була аж надто невгамовною, вкрай активною і дуже схильною до збудження, що проявлялось у червоному забарвленні її шкіри, яка в таких випадках вкривалася горбками.

Восьминоги мають надзвичайно яскраво виражені особистісні риси. Це часто відображається в тих іменах, які дають їм доглядачі.

У Сіетльському океанаріумі одну самицю гігантського тихоокеанського восьминога назвали Емілі Дікінсон, бо вона була настільки сором'язливою, що цілими днями ховалася за декораціями свого акваріума так, що відвідувачі майже ніколи її не бачили. Зрештою її відпустили в затоку П'юджет-Саунд, де колись і спіймали. Іншого восьминога назвали Ловеласом Ларі — щоразу, коли хтось із доглядачів відчіпляв одне з його допитливих шупалець від свого тіла, на його місці одразу ж з'являлося два інших. А ще одну самицю восьминога назвали Лукреція Мак-Зло, бо вона постійно громила все у своєму акваріумі.

Восьминоги розуміють, що люди — також особистості. Одних людей вони люблять, інших — ні. Вони по-особливому ставляться до тих, кого знають і кому довіряють. Хоча Джордж і ставився до відвідувачів із певною осторогою, зі своїм доглядачем, старшим акваріумістом Біллом Мерфі, він завжди почувався дуже розслаблено й поводився надзвичайно дружньо. Перш ніж прийти до океанаріума, я бачила відео, яке океанаріум виклав на ютуб 2007 року: Джордж, спливши на поверхню, обережно обмацує своїми мацаками Білла, доки цей високий, цибатий доглядач, нахилившись, ніжно гладить і чухає його. «Я вважаю його своїм другом, — говорить оператору Білл, погладжуючи пальцями Джорджа по голові, — бо я проводжу із ним купу часу, піклуюся про нього, бачуся з ним кожного дня. Деякі люди вважають, що восьминоги слизькі й страшні, — продовжує він, — але мені це подобається. Вони дечим дуже схожі на собак. Я, наприклад, гладжу його по голові чи чухаю його лоб. І йому це подобається».

Восьминоги доволі швидко визначаються з тим, хто їм друг, а хто — ні. Під час одного дослідження, яке проводив біолог із Сіетльського океанаріума Роланд Андерсон, вісім гігантських восьминогів взаємодіяли з двома цілковито незнайомими людьми в абсолютно однаковій блакитній уніформі океанаріума. Один із них постійно годував одного з восьминогів, а інший тицяв у нього довгою щіткою. Уже за тиждень, лише забачивши когось з цих двох, — просто поглянувши на них крізь шар води, навіть не торкаючись і не обма-

цуючи їх, — більшість восьминогів підпливала ближче до того, хто їх годував, і сахалася від того, хто дошкуляв їм щіткою. А часом хтось із восьминогів навіть націлював на порушника спокою розміщеним біля голови соплом-сифоном, за допомогою якого восьминоги пересуваються у воді.

Часом трапляється так, що восьминіг починає недолюблювати конкретну людину. Коли одна біологиня в Сіетльському океанаріумі щовечора приходила провідати зазвичай цілком дружнього восьминога, той вітав її струменем крижаної солоної води, випущеної з сифона. Восьминіг поливав так водою лише її й нікого більше. У дикій природі восьминоги використовують сифон не лише для переміщення, але й для того, щоб відігнати від себе щось небажане, — подібно до того, як люди використовують снігоочисну машину, щоб розчистити тротуар. Можливо, восьминога просто дратувало світло її ліхтарика. Одна волонтерка в океанаріумі «Нью-Інгленд» також ставала жертвою подібного ставлення від Трумена, який обливав її з ніг до голови солоною водою щоразу, коли бачив. Згодом ця волонтерка вступила до університету й покинула роботу в океанаріумі. За кілька місяців по тому вона завітала в океанаріум уже як відвідувачка. І Трумен — який за весь той час не бризнув водою на жодну людину — одразу ж облив її знову.

Думка про те, що восьминоги можуть мислити, мати власні відчуття й особистісні риси, непокоїть деяких науковців і філософів. Минуло не так багато часу відтоді, як науковці нарешті визнали, що шимпанзе, настільки близько споріднені з нами, що їхня кров навіть підходить для переливання людям, можуть бути розумними істотами. Ідея про те, що лише люди наділені даром мислення (а отже, лише люди існують у духовному всесвіті — *Je pense, donc je suis*¹), яку висунув 1637 року французький філософ Рене Декарт, ще й досі лишається настільки авторитетною у світі сучасної науки, що навіть Джейн Гудолл, одна із найбільш визнаних науковиць у світі, двадцять років боялася публікувати деякі результати своїх найцікавіших спостережень за шимпанзе. Під час проведення ґрунтовних досліджень

¹ Я мислю, отже, я існую (*фр.*).

у національному парку «Гомбе-Стрім» у Танзанії вона неодноразово спостерігала, як дикі шимпанзе навмисно обманюють одне одного, наприклад, не подаючи сигнал про знайдення їжі, щоб інші не знайшли якихось фруктів. Вона довго вагалася щодо того, чи писати про це, боячись, що інші науковці звинуватять її в антропоморфізації предметів її дослідження, тобто в привласненні їм «людських» почуттів, що серед дослідників тварин вважається мало не смертним гріхом. Я говорила і з іншими науковцями в «Гомбе-Стрім», які й досі не опублікували деяких результатів своїх досліджень від 1970 року, боячись, що їхні колеги-науковці нізащо їм не повірять.

— Усі завжди намагаються применшити інтелект та емоції інших видів,— сказав мені директор відділу зі зв'язків із громадськістю океанаріума «Нью-Інгленд» Тоні ЛаКас після моєї зустрічі з Афіною.

— Особливо сильно це упередження стосується риб та безхребетних,— погодився з ним Скотт.

Ми йшли спіральними сходами, що кільцями звивались навколо Гігантського океанічного акваріума, який тут з любов'ю називали «ГОА» — триярусного відтворення Карибського рифу об'ємом у 200 тисяч галонів¹, розташованого в самому серці океанаріума. І в той час, коли ми, порушуючи наукове табу, говорили про розуми, існування яких заперечує так багато людей, повз нас, мов примари, пропливали акули, скати, черепахи та зграйки тропічних риб.

Скотт пригадав одну самицю восьминога, чиї потаємні набіги на сусідній акваріум могли б скласти конкуренцію шимпанзе-ошуканцям Гудолл. За п'ятнадцять футів² від її акваріума, розповідав він, стояв акваріум зі спеціальною камбалою, яку використовували в межах якогось дослідження. Однак, на превелике розчарування дослідників, одна по одній риби почали зникати. І якось вони таки спіймали винуватця на гарячому. Виявилось, що це восьминіг вислизав із акваріума і їв камбалу! Скотт розповідав, що коли восьминога викрили, то він «скоса кинув на людей винуватий погляд та вислизнув геть».

¹ 757 000 л.

² Тобто за 4,5 м.

А Тоні розповів мені про Біміні, велику самицю акули-няньки, що колись жила в Гігантському океанічному акваріумі. Якось вона напала на одну з плямистих мурен,— акула плавала по акваріуму, а з рота в неї стирчав хвіст її жертви.

— Один із дайверів, якого добре знала Біміні, насварився на неї пальцем і дав їй щигля в ніс,— розповідав Тоні. У відповідь на це Біміні негайно відригнула мурену (хоч її одразу ж забрали до ветеринара в океанаріумі для надання невідкладної допомоги, врятувати мурену, на жаль, не вдалося).

Щось подібне колись сталося із нашою бордер-колі на ім'я Саллі. Якось у лісі вона натрапила на труп оленя й почала його гризти. Коли ж я прогарчала їй «Фу!», вона одразу ж усе відригнула. Я завжди пишалася слухняністю своєї собаки. Але щоб акула?..

Акули не їдять усіх риб в акваріумі, оскільки їх добре годують.

— Але часом вони можуть з'їсти чи поранити інших тварин з інших причин, а не тому, що голодні,— сказав Скотт.

— Якось біля самої поверхні води в Гігантському океанічному акваріумі зграйка трахінотусів — продовгуватих, тонких, сріблястих риб зі спинними плавцями, що за формою нагадують серп, затіяла бійку,— розповідав Тоні.— Вони здійснювали чимало метушні. І тоді одна з піщаних тигрових акул метнулася на поверхню, щоб напасти на них. Але вона не вбивала й не їла їх — лише кусала за плавці. Очевидно, акула просто була роздратована. То не були укуси хижака. Вона просто хотіла показати свою вищість.

Багатьом людям здалося б, що ми говоримо цілковиті нісенітниці. Скептики цілком слушно зазначають, що можна дуже легко помилитись у розумінні поведінки тварин, навіть тих, які надзвичайно на нас схожі. Багато років тому, під час візиту до дослідницького табору «Бі-руте Галдікас» у Борнео, де орангутанги, яких раніше тримали в неволі, вчилися жити в дикій природі, я бачила, як новоприбула волонтерка, зачарована кошлатими помаранчевими мавпочками, побігла обійняти дорослу самицю. У відповідь на це самиця підняла волонтерку й гепнула нею об землю. Жінка просто не могла зрозуміти, що орангутангу може не сподобатися, якщо його хапатиме незнайомка.

Існує дуже велика спокуса припустити, що тварини мають такі самі відчуття, як і ми; особливо коли ми хочемо їм сподобатися. Один мій друг, який працює зі слонами, якось розповів мені історію про жінку, яка стверджувала, що має дар спілкування з тваринами. Та жінка навідалася до одного агресивного слона в зоопарку і після свого телепатичного сеансу сказала доглядачу тварини: «О, я дуже сподобалася цьому слону. Він хоче покласти голову мені на коліна». Найцікавіше в усій цій історії було те, що в чомусь телепатка могла й справді мати рацію: слони дійсно часом кладуть голову людям на коліна. Щоб убити їх. Вони можуть розчавити людину лобом так само, як людина роздушує підшвою черевика недопалок від цигарки.

Видатний австро-британський філософ початку ХХ століття Людвіг Вітгенштайн якось написав таку відому фразу: «Якби леви говорили, ми б не розуміли їх». У випадку із восьминогами імовірність непорозуміння значно збільшується. Лев — це ссавець, так само як і людина; натомість восьминіг має цілковито інакшу природу — взяти хоча б його три серця, мозок, обгорнутий навколо горла, та слизовий покрив, що заміняє волосся. Навіть кров їхня відрізняється від нашої за кольором: вона синя, оскільки кисень у ній переносять елементи міді, а не заліза.

У своїй праці «Найвіддаленіший дім»¹, що стала класикою, американський натураліст Генрі Бестон зазначає, що тварини — «не брати нам і не слуги, але створіння, наділені надзвичайно розвинутими чуттями, які ми, женучись за голосами, яких нам ніколи не судилося чути, втратили або ж і взагалі ніколи ними не володіли». На його думку, тварини — це «інші народи, що разом із нами потрапили до пастки життя і часу, такі самі заручники земної величі та мук, як і ми». Утім, для багатьох людей восьминіг — це не лише представник іншого народу. Для них це прибулець із далекої ворожої галактики.

Та для мене Афіна була більш ніж восьминогом. Для мене вона була особистістю, яка мені дуже сподобалася, а ще, імовірно, пор-

¹ Оригінальна англійська назва — *The Outermost House*. Книжка не перекладена українською мовою.

талом. Вона відкривала переді мною нові шляхи осягнення процесу мислення, нове уявлення про те, яким може бути розум інакших істот. Вона вабила мене досліджувати мою власну планету так, як я ніколи не досліджувала її раніше, — досліджувати світ, що майже повністю складається з води; світ, про який я майже нічого не знала.

Повернувшись додому, я спробувала прокрутити в голові свою взаємодію з Афіною. Це було непросто. Її було забагато — усюди. Я не могла простежити за всім її драглистим тілом, не могла згадати всіх рухів її восьми легких еластичних мацаків, змін її кольору, форми та текстури. Однієї миті її шкіра була яскраво-червоною й горбистою — і вже наступної вона розгладжувалася й вкривалася темно-коричневими, а то й білими прожилками. Окремі ділянки різних частин її тіла так швидко змінювали свій колір, — менш ніж за секунду, — що нова зміна починалася тоді, коли я тільки-но встигала зауважити попередню. Позичивши фразу в композитора Джона Денвера, можу сказати, що вона заповонила мої почуття¹.

Її не обмежені скелетом щупальці постійно чогось шукали, звивалися та розгорталися, простягалися та тягнулися в усіх напрямках водночас. Здавалося, що кожне щупальце — це окреме створіння, що має власний розум. Утім, це твердження не таке вже й далеке від істини. Три п'ятих усіх нейронів у тілі восьминога зосереджуються не в мозку, а в щупальцях. Якщо щупальце відділити від тіла восьминога, воно ще кілька годин продовжуватиме рухатися, ніби нічого й не сталося. Існує припущення, що відокремлене щупальце може далі полювати і навіть ловити здобич, щоб потім передавати її до рота, до якого це щупальце, на жаль, уже не прикріплене.

Для того щоб забрати на себе всю мою увагу, було б достатньо і одного присоска Афіни — а в неї їх було аж 1600. Кожен із них безперервно виконував кілька функцій: присмоктувався, пробував на

¹ Джон Денвер — американський співак, музикант і композитор 60–90-х років. Одна з пісень Денвера, *Annie's song* (англ. «Пісня для Енні»), починається зі слів «*you fill up my senses*» — «ти заповнюєш мої почуття».

смак, хапав, тримав, смикав, відпускав... На кожному зі своїх щупалець гігантський восьминіг має по два ряди присосків: найменші розташовані на кінчиках, а найбільші (у великих самців вони можуть сягати трьох дюймів у діаметрі, в Афіни їх діаметр, напевно, був близько двох¹) вкривають ту третину щупальця, що прилягає до рота. Кожен присосок має дві камери. Зовнішня камера має форму чаші, із центру якої до країв тягнуться сотні опуклих прямих ліній. Внутрішня камера становить собою невеличкий отвір у центрі присоска, який і створює смоктальну силу. Уся ця структура може вигинатися, набираючи форми будь-якого предмета, що його хапає присосок. Восьминіг навіть може скласти будь-який присосок щипцевим хватом — подібно до того, як ви можете зробити це вказівним і великим пальцями. За кожен присосок відповідають окремі нерви, якими восьминіг керує довільно та незалежно від інших. І кожен присосок має неймовірну силу. Джеймс Вуд, адміністратор біологічного веб-сайту *The Cephalopod Page*, що існує вже тривалий час, вирахував, що один присосок діаметром у 2,5 дюйма² може підняти масу в 35 фунтів³. Якби всі щупальці восьминога мали б такий самий розмір, восьминіг міг би утримувати тіло масою в 56 тисяч фунтів⁴. Інший науковець вирахував, що для того, щоб розірвати захват звичайного, значно меншого восьминога, знадобиться сила у чверть тонни.

— Дайверам,— стверджує Вуд,— необхідно бути дуже обачними.

Однак Афіна посмоктувала мою шкіру вкрай ніжно. Оскільки мені не було страшно, я не опиралася їй. І коли я розмовляла з Біллом, її доглядачем, телефоном, домовляючись про наступний візит, я зрозуміла, що чинила дуже правильно.

— Багато людей втрачають через них самовладання,— розповідав Білл.— Коли приходять відвідувачі, ми завжди маємо когось напохвати, щоб допомогти, якщо людина запанікує. Найголовніше тоді — щоб восьминіг залишився в акваріумі. Неможливо точно передбачити, що вони можуть зробити. Якщо говорити про Афіну, то траплялося,

¹ 3 дюйми = 7,62 см; 2 дюйми = 5,08 см.

² Тобто 6,35 см.

³ Приблизно 15,87 кг.

⁴ Тобто приблизно 25400 кг.

що вона обплітала мене чотирма щупальцями, і доки я віддирав їх від себе, до мене вже чіплялися іще чотири.

— Певно, у кожного з нас були такі побачення,— зауважила тоді я.

Обмацуючи мої долоні та передпліччя, Афіна уважно розглядала моє лице. Мене вразило те, як вона може розпізнавати обличчя, настільки відмінне від її власного, а ще мені стало цікаво, чи не хотіла б Афіна не лише подивитися на моє обличчя, але й спробувати його щупальцями на смак. Я запитала Білла, чи комусь колись це дозволяли.

— Ні! — твердо сказав він.— Ми не підпускаємо їх до обличчя.

— Чому? — запитала я.— Вона що, могла б око вирвати?

— Так,— відповів Білл.— Вона могла б.

Білл не раз марно намагався тягатись із восьминогами, що хапалися за ручки щіток для чищення акваріумів.

— Восьминоги завжди перемагають. Треба розуміти, що робиш,— сказав він.— Не можна підпускати його до обличчя.

— Мені здалося, що вона хоче затягнути мене в акваріум,— розповіла я.

— Вона могла б вас затягнути, справді,— відповів мені Білл.— І вона ще спробує.

Мені не терпілося дати Афіні ще один шанс. Ми призначили нашу зустріч на вівторок, коли на місці буде і Білл, і Вільсон Менаші — найдосвідченіший із волонтерів, що працюють із восьминогами. Як Скотт, так і Білл відгукувалися про Вільсона однаково:

— Він як ніхто вміє знаходити спільну мову з восьминогами.

Раніше Вільсон був інженером-винахідником у корпорації *Arthur D. Little* і запатентував для неї не один винахід. До його досягнень також належало виведення на ринок кубічного цирконію як імітації діамантів (уперше цей мінерал штучно створили французи — але вони не знали, що з ним робити). В океанаріумі у Вільсона було дуже важливе завдання: придумувати восьминогам цікаві іграшки, щоб чимось займати їхній розум.

— Якщо тваринам нічого робити, їм стає нудно,— пояснював Білл.

А доводити восьминога до нудьги не лише жорстоко, це ще й небезпечно. Про це я знала й сама із власного досвіду проживання з двома

бордер-колі й домашньою свинкою вагою в 750 фунтів¹: коли розумна тварина нудиться, це може призвести до катастрофи. Вона тоді неодмінно придумає, куди подіти той час, що в неї є,— і найчастіше це зовсім не те, що хочеться вам. Таких висновків дійшли і в Сіетлському океанаріумі, дивлячись на Лукрецію Мак-Зло. А в Санта-Моніці, приміром, маленький каліфорнійський двоплямистий восьминіг, що завдовжки, певно, не сягав і восьми дюймів², якось затопив офіс океанаріума сотнями галонів³ води, поекспериментувавши трохи з кранами у своєму акваріумі, і цим завдав океанаріуму збитків не на одну тисячу доларів, зіпсувавши щойно покладену екологічну підлогу.

Ще одна небезпека нудьги у восьминогів полягає в тому, що знуджений восьминіг може спробувати знайти собі цікавіше місце. Своїм умінням вибиратися із замкненого простору вони чимось схожі на Гудіні⁴. Л. Р. Брайтвел із Морської біологічної станції у Плімуті, що у Великій Британії, якось натрапив на восьминога, що о пів на третю ночі сповзав униз сходами. Він утік зі свого акваріума в лабораторії, що розташовувалась на станції. На одному тральщику в Ла-Манші спійманий і залишений на палубі восьминіг якимось чином спромігся вислизнути з палуби і спуститися просто до кают-компанії. За кілька годин його знайшли в чайнику. А ще один восьминіг, якого тримали в приватному океанаріумі на Бермудах, скинув кришку свого акваріума, вислизнув на підлогу, сповз із веранди та попрямував додому, до моря. Тварина пододала близько 100 футів⁵, перш ніж впала на траві, де й померла внаслідок нападу цілого полчища мурах.

Напевно, іще більш приголомшливий випадок був зафіксований у червні 2012 року, коли о третій ночі охоронець в океанаріумі «Монтерей-бей», що в Каліфорнії, побачив на підлозі біля експозиції «Сланцевий риф» бананову шкірку. Після детальнішого огляду з'ясувалося, що бананова шкірка була насправді здоровим черво-

¹ Тобто приблизно 350 кг.

² 8 дюймів = 20,32 см.

³ 1 рідкий галон у США дорівнює 3,785 л.

⁴ Гаррі Гудіні — відомий американський ілюзіоніст, відомий своїми неймовірними звільненнями від найнадійніших пут і замків.

⁵ Приблизно 30,5 м.

ним восьминогом розміром із кулак. Охоронець пройшов за вогким слизьким слідом і повернув восьминога туди, звідки той прийшов. Та найбільш приголомшливе в цій історії от що: в океанаріумі не знали про те, що в їхній експозиції «Сланцевий риф» живе червоний восьминіг. Очевидно, восьминіг зайцем пробрався туди іще в дитинстві, причепившись до каменя чи губки, розміщеної в експозиції, і виріс в океанаріумі потай від усіх.

Тож для того, щоб уникнути катастрофи, працівники океанаріумів дуже ретельно продумують дизайн акваріумів для восьминогів, аби ті не могли з них вибратися, і вигадують різноманітні способи зайняти їх. У 2007 році зоопарк «Клівленд Метропарк» навіть склав посібник із розвитку восьминогів із купою ідей про те, як розважити цих розумних створінь. У деяких океанаріумах працівники ховають їжу всередині «Пана Картопляної Голови»¹ й дають восьминогові розбирати іграшку. Інші дають восьминогам «Лего». В Океанографічному центрі імені Гетфілда при Орегонському державному університеті виграли хитромудрий пристрій, за допомогою якого восьминіг міг створювати картини, переміщуючи літери, які залишали слід із фарби на полотні. Ці картини згодом продають на аукціоні, а кошти від продажу йдуть на утримання акваріума з восьминогом.

У Сіетлському океанаріумі гігантський восьминіг Семмі із задоволенням грався пластиковою кулькою завбільшки з бейсбольний м'яч, яку можна було скручувати до купи із двох половинок. Один із працівників океанаріума клав усередину кульки щось їстівне, однак згодом зі здивуванням виявив, що восьминіг не лише розкручував кульку, але й *скручував її назад* після того, як знаходив їжу. Іще одну іграшку для Семмі скрутили із пластикових трубок, крізь які, мов крізь тунелі, люблять бігати гризуни. Однак замість того, щоб просовувати крізь тунель свої щупальці, як і задумували акваріумісти, восьминіг із задоволенням розкручував пристрій на частини, а тоді

¹ Пан Картопляна Голова (англ. *Mr. Potato Head*) — американська іграшка, що становить собою пластикову картоплину, до якої у довільному порядку можна чіпляти (та відчіпляти) різні частини тіла: очі, вуха, руки тощо. Особливої популярності іграшка набула після виходу мультфільму «Історія іграшок», де серед персонажів був і пан Картопляна Голова (Картоплина в перекладі Федора Сидорука).